

DOI: 10.7596/taksad.v6i3.900

Citation: Osmanlı, U. (2017). Zanaatkârlığın Tarihsel Dönüşümü Ve Richard Sennett'in Zanaatkârlık Kavramı. Journal of History Culture and Art Research, 6(3), 803-817. doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v6i3.900>

Zanaatkârlığın Tarihsel Dönüşümü Ve Richard Sennett'in Zanaatkârlık Kavramı

Historical Transformation of Craftsmanship and Richard Sennett's Concept of Craftsmanship

Umut Osmanlı¹

Abstract

This study examines the concept of crafting which means becoming an expert in an activity. Specializing in a field, in order to facilitate the life, backs as early as the first human settlements in human history. Crafting is a phenomenon in which the person makes the craft in the best possible way for its own goodness. However, it has been gone through some transformations since its formation. The history of crafting includes some milestones such as institution of crafting, its unification and its transformation after the Industrial Revolution. The most essential one of those transformations has been experienced after the Industrial Revolution and it has become difficult to define the crafting followingly. At the present time, crafting has been diminished to the status of a simple worker. In this work, which the historical transformation of crafting is held, It will be examined respectively: the historical roots of crafting, the social status of crafting, professional organizations that hold crafting altogether, the effects on crafting brought by new economic order of industrial revolution and the ideas of Richard Sennett on crafting in order to evaluate crafting in our present society. Hereby, I will try to reach the definitions of crafting that are able to address our today's society by taking references from the roots of archaic crafting phenomenon.

Keywords: Craftsmanship, Industrial Revolution, Craft-Guild, Disqualification, Richard Sennett.

¹ Sakarya Üniversitesi S. B. E. Kültürel Çalışmalar Yüksek Lisans Öğrencisi. E-mail: uosmanli@gmail.com

Öz

Bu çalışmada, bilinçli olarak yapılan bir eylemde ustalaşma/uzmanlaşma anlamına gelen zanaatkârlık kavramı incelenmiştir. Hayatı kolaylaştırmak adına herhangi bir alanda çalışma ve bu alanda beceri kazanarak ustalaşmak, insanların bir arada yaşamaya başlaması kadar eskidir. Zanaatkârlık, kişinin kendi iyiliği için uğraş verdiği şeyi mümkün olan en iyi şekilde yapmasıdır. Fakat bu durum ortaya çıktığı günden günümüze gelene kadar çeşitli dönüşümlere uğramıştır. Zanaatkârlığın tarihsel serüveni, zanaatkârlığın toplumsallaşması, örgütlenmesi ve sanayi devrimi sonrasında biçim değiştirmesi şeklinde önemli dönüm noktaları barındırmaktadır. Bu dönüşümlerin en köklüsü Endüstri devrimi sonrasında yaşanmış ve günümüz toplumunda zanaatkârlığın tanımlanmasını zorlaştırmış, zanaatkârı ise vasıfsızlaştırarak sıradan işçi konumuna getirmiştir. Zanaatkârlığın tarihsel dönüşümünün inceleneceği bu çalışmada sırasıyla: zanaatkârlığın tarihsel temelleri, zanaatkârlığın toplumsal statüsü, zanaatkârları bir arada tutan meslek kuruluşları, endüstri devriminin getirdiği yeni ekonominin zanaatkârlığa etkileri ve günümüz toplumunda zanaatkârlığı değerlendirebilmek adına Richard Sennett'in zanaatkârlık hakkındaki fikirleri incelenmiştir. Böylelikle, kadim zanaatkârlık olgusunun köklerinden referans alarak zanaatkârlığın günümüz toplumuna hitap edebilecek tanımlarına ulaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zanaatkârlık, Loncalar, Endüstri Devrimi, Vasıfsızlaşma, Richard Sennett.

Giriş

Zanaatkâr sözcüğü Arapça '*sinā'at*' + Farsça '*kār*' ifadelerinin bir araya gelmesiyle Türkçe'ye geçmiştir. Dilimizdeki sözcük anlamı; "İnsanların maddeye dayanan gereksinimlerini karşılamak için yapılan, öğrenimle birlikte deneyim, beceri ve ustalık gerektiren iş (Güncel Türkçe Sözlük) – özdeksel gereksinimi ve zorunlulukları karşılamak için el ve araçla yapılan iş, el becerisi isteyen işler (Eğitim Terimleri Sözlüğü) – el emeği gerektiren ve büyük ölçüde öğrenimle birlikte beceri ve deneyime dayanarak gerçekleştirilen küçük ölçekli üretim (İktisat Terimleri Sözlüğü)" dir.²

Zanaatkârlık insanların hayatlarını idame ettirebilmek adına çeşitli kabiliyetleri öğrenmesi ve bunu sergilemesi anlamına gelmektedir. Birçok toplumda zanaatkârların saygı duyulması gereken insanlar olduğu düşünülmüş ve genellikle zanaatkârlar toplumda saygın bir konuma

² Zanaatkarlığın sözlük anlamları online erişim yoluyla edinilmiştir.

Link: http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts (Erişim: 01.05.2017)

sahip olmuştur. Zanaatkârlığın kurumsallaşmaya başlaması Ortaçağ loncaları döneminde gerçekleşmiş ve zanaatkârlığın altın çağı bu dönemde yaşanmıştır. Endüstri Devriminin başlaması ve üretim biçiminde meydana gelen değişiklikler ise zanaatkârlığı onurlu-saygı hak eden bir davranış olmaktan çıkartıp sıradanlaştırmıştır. Üretim biçiminin değişmesi zanaatkârların hem toplumsal statüsünü hem de iktisadi konumunu olumsuz anlamda etkilemiştir. “Gelişmekte olan ülkelerdeki yüzlerce ve binlerce zanaat, geleneksel hünelerini sürdürürebilmek için son savunmalarını yapmaktadır” (Danışman, 2005: 235). Üretimin tamamen makineler ile yapıldığı günümüz toplumunda zanaatkârlık kavramı, geçmişte kalmış bir meziyet ve eskiye duyulan özlem anlamını çağrıştırmaktadır.

Günümüzün önemli düşünürlerinden Richard Sennett zanaatkârlık hakkında bu yaygın anlayışa, “*zanaatkârlığın yalnızca bir işi kendisi için iyi yapmak*” olduğu teziyle kökten bir eleştiri getirmektedir (Sennett, 2013: 19). Sennett’e (2013) göre, zanaatkârlık bir işi iyi yapmak için kişinin kendisini o işe adanması halidir. Bu bağlamda işini iyi yapmak için çaba gösteren herkes iyi birer zanaatkâr vasfını taşıyabilmektedir. Sennett, zanaatkârlığı maddesel anlamının ötesine taşıyarak, zanaatkârlığı bilişsel ve zihinsel bir süreç olarak okumamızın gerekli olduğunu ifade etmektedir (2013: 33). Sennett’e göre, zanaatkarlık merak, motivasyon ve beceri üzerine kurulması gereken bir süreçtir. Bu makalenin amacı; zanaatkârlığın yalnızca maddi kültür öğeleriyle açıklanabilen, güncelliğini yitirmiş bir olgu olduğu şeklindeki yaygın görüşe eleştiri getirebilmek ve Richard Sennett’ in perspektifinden zanaatkârlık olgusunu açıklamaktır. Çalışma içerisinde zanaatkârlığın geçirmiş olduğu tarihsel süreçlere ve bunların toplumsal yansımalarına değinilerek zanaatkârlığın tarihsel dönemlerde şekil değiştirmesine rağmen kadim bir yetenek olduğunu ifade edecek çıkarımlar yapılacaktır.

Kadim Zanaatkârlık Olgusu

İnsanların hayatı kolaylaştırmak adına çeşitli aletler geliştirmesi ve bunları kullanmada ustalaşması insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. Zanaatkârlık, tarihsel süreçte kabiliyetini eşya kullanma üzerinde geliştiren insanlarla ortaya çıkmıştır. Bir işi olduğundan daha kolay ve daha iyi yapmak adına çeşitli aletlerin geliştirilmesi zanaatkârlığın ortaya çıkmasına ve gelişmesine sebep olmuştur. Genel anlamda zanaatkârlık bir alanda uzmanlaşmak ve bu kabiliyet sayesinde toplumda sıradan insanların elde edemeyeceği bir sosyal konuma sahip olma anlamına gelmektedir. Tarihin çeşitli dönemlerinde farklı zanaatkârlık kolları ait olduğu dönemin şartlarına göre kimi zaman ön plana çıkmış kimi zaman göz ardı edilmiştir. Fakat zanaatkârlık kavramını ifade eden anlam genellikle sabit kalmıştır.

Zanaatkârlık yalnızca el ile üretilen somut varlıklar üzerinden okunması gereken bir süreç değildir. Öyle ki, “Antik Yunan’da çiftçi, heykeltıraş, seramik ustası gibi şair de zanaatkâr

kabul edilmekteydi” (Doğan, 2011: 9). Bu durum zanaatkârlığın geçmişte dahi yalnızca maddi ögeler üzerinden açıklanmadığının belirtisidir. Fakat zanaatkârlık tarihinin maddi nesneler üzerinden şekillendiği de göz ardı edilemez bir gerçektir. Bu maddi zanaatkârlık alanları genelde, demircilik, çömlekçilik, bahçıvanlık gibi temel mesleklerdir. Zanaatkârlık, yaşamın sürdürülebilmesi adına gerekli ihtiyaçları sağlamasının yanı sıra kendisi ile uğraşan kişiye de tarih boyunca belirli bir vasıf yüklenmesine sebep olmuştur.

Zanaatkârlık vasfı tarih boyunca soyluluk rütbesine ulaşamamış insanları kölelik seviyesine düşmekten korumuştur. Friedell’e (2011) göre, antik Yunanda bile kısıtlı da olsa zanaatkârların söz hakkı bulunmaktadır. Zanaatkârlık bireylere tüccarlar gibi özgür vatandaşlar olma hakkı vermesinin yanı sıra zanaatkârların içinde bulunduğu toplumda söz sahibi olmasına da imkân sağlamıştır. Zanaat ile uğraşmak tarih boyunca güvenli barınağa sahip olma anlamına da gelmektedir. “Hititlerde ya da Antik Mısır’da zanaatkârların tapınak ya da saraylarda ikamet ettiği ve buralardaki atölyelerde çalıştığı bilinmektedir” (Doğan, 2011: 49). Soyluların ihtiyaçlarını karşılamak adına çalışan zanaatkârlar çoğu zaman saraylarda krallıkların himayesi altında güvenli bir yaşam sürüyordu. Bazı meslek dalları ise kötü koku ve kirli olması dolayısıyla kent dışındaki atölyelerde çalışmaktaydı. Sennett’e (2013: 25) göre, kadim zanaatkâr, kabaca orta sınıfa denk bir toplumsal konum işgal eder. Zanaatkârın toplumsal konumu tarihin kimi zamanlarında açıklanan örneklerin dışında bir görünüm sergilemiş olsa da zanaatkârlar genelde tüccarlar gibi asil sınıfın altında konumlanan ve bağımsız bir sınıfı simgelemektedir.

Zanaatkârlığın Örgütlenmesi: Loncalar

Loncalar, bir zanaatı gerçekleştiren insanların aralarında bağ oluşturabilmek adına kurulmuş topluluklardır. Bu kurumlar, “Latince’de ‘*officium*’ ya da ‘*ministerium*’, Fransızca’da ‘*metier*’ ya da ‘*jurande*’, İtalyanca’da ‘*arte*’, Flemenkçe’de ‘*ambacht*’ ya da ‘*neering*’, Almanca’da, ‘*Innung*’, ‘*Zunft*’ ya da ‘*Handwerk*’, İngilizce’de ‘*craft-gild*’ ya da ‘*mistery*’ olarak bilinmektedir” (Ülgen, 2013: 472). Loncalar zanaata dair tüm aşamaların sınıflandırılmasında ve yönetilmesinde söz sahibi kurumlardır. Loncalar ticaretin ve üretimin tüm aşamalarını denetlemekte ve standartlarını belirlemektedir. Başlangıçta dinsel örgütlenmeler olarak meydana gelen loncaların faaliyet alanı ticaret ile sınırlı kalmamıştır. Loncalar ticari fonksiyonlarının yanı sıra üyelerinin toplumsal ve dinsel ihtiyaçlarıyla da ilgileniyordu. Taş&Günay’a (2015: 156) göre, loncalar zanaatkârlar arasında ticarete bağlı olmayan dayanışma bağlarının kurulmasına da katkı sağlamıştır.

Bir mesleği icra eden insanların bir araya gelerek oluşturduğu ticari topluluklar içerisinde zanaatkâr loncaları olduğu gibi tüccar loncaları da bulunmaktaydı. Fakat çalışmanın amacı

gereği yalnızca zanaatkâr lonca örgütlenmesi modeli incelenmiştir. Zanaatkâr loncaları genel anlamda birer eğitim ve denetim kurumlarıydılar. Loncalar bir meslek dalına ilgi duyan çırak, kalfa ve ustaların bir arada bulunduğu yerlerdi. Loncalara üye olanlar arasında çırak, kalfa ve usta şeklinde hiyerarşik bir sıralama bulunmaktaydı “Ustalar ve kalfalara kullandıkları hammadde ve aletlerin mülkiyetini ellerinde bulunduran küçük atölyelerin sahipleri idiler. Çıraklar bunların gözetiminde işe alıştırılırlardı. Hiç kimse ustalaşmadan zanaata kabul edilmezdi. Kalfalar ise henüz ustalaşmamış ücretli çalışanlar idiler” (Ülgen, 2013: 475).

“Loncalar da kendi kendini yönetme hakkı, pek de bulunan bir şey değildir” (Ülgen, 2013: 473). Fakat loncalar kendi içerisinde bulunan insan sayısına, ürünün hammaddesine ve ondan üretilecek üründe hak sahibi konumundaydılar. Loncalar aynı zamanda bir ürünün ne kadar üretileceğini, ne zaman üretileceğini de tayin etmekteydi. Laçiner’e (2007: 33) göre, üretimin ardından satış işlemi yine loncalar vasıtasıyla gerçekleşmekte ve elde edilen gelirin kaydı loncalar tarafından tutulmaktaydı. Dolayısıyla loncalar her ne kadar siyasi anlamda bir özgürlüğe sahip olmasa da ekonomik özgürlüğe sahip kurumlardı.

Zanaatkârların bir araya gelerek oluşturduğu bu meslek örgütlerinin üç temel fonksiyonu bulunmaktadır. Bu fonksiyonlar “eğitim” ve “kalite standardı oluşturma” ve “zanaatkârlığı sürdürme” fonksiyonlarıdır. Loncaların eğitim alanındaki etkinliği hem yeni zanaatkârların yetişmesini hem de lonca geleneğinin sürmesini desteklemektedir. Loncalara üye olarak ustalık vasfına yükselebilmek uzun bir eğitim dönemini gerektirmektedir. “Loncalarda çıraklar, özellikle 5 ve 7 yaş arasında olanlardan tercih edilirdi. Ustalık aşamasına ise en geç 32 yaşında ulaşırlardı” (Ülgen, 2013: 476). Sennett’e (2012: 248) göre, bir Ortaçağ loncasında çırağın işin genel işleyişini öğrenebilmesi ve zanaata hâkim olabilmesi için gereken süre ortalama 10.000 saattir. Görüleceği üzere loncaların eğitim modelinde uzun soluklu, disiplinli ve yaparak öğrenmeye dayalı eğitim anlayışı ön plandadır. Loncaların eğitim sisteminde samimiyete dayalı usta-çırak ilişkileri bulunmaktadır. “Eğer bir çocuk, loncaya kabul edilirse, ustaların evinde eğitim görürdü. Belli antlaşmalar dâhilinde bir aile, onun yiyecek ve kıyafetlerini alır; bir diğer aile ise belli bir süre sonra çıraklara bir miktar ücret verirdi” (Ülgen, 2013: 479). Loncalarda ustalar aynı zamanda ebeveyn görevi görmekte ve çırakların hayatının düzenlenmesinde söz sahibiydi. Ortaçağ loncalarında mertebe yükseltmek ise ustalardan kurulmuş bir jüriye adayın kendi üretmiş olduğu ürünü sunması ile gerçekleşmekteydi. “Çırak, eğitim döneminin sonunda, atölyeye bu zamana dek neyi başarabildiğini gösteren, “*chef d’oeuvre*” [başyapıt] adı verilen bir parça iş sunardı. Bu “*chef d’oeuvre*” bazen loncanın büyük salonunda, şehirdeki herkes tarafından değerlendirilmesi için sergilenirdi. Atölye hiyerarşisinin üst basamaklarında yer alan kalfa ise sadece ustalardan oluşmuş bir topluluğa sergilenen, daha gelişmiş bir “*chef d’oeuvre*” sunardı” (Sennett, 2012:

139). Bu sunumlar esnasında çırak ve kalfalar sessiz kalır ve ürünlerinin ustalar tarafından onaylanması durumunda bir üst mertebeye yükselirdi.

Loncaların ikinci büyük fonksiyonu olan kalite standardı oluşturma, ürünün kalite derecesini belirleme ve ürünü fiyatlandırma işlevini kapsamaktadır. Loncalar bir ürününün işlenmesi gereken hammaddenin standardını belirleyerek daha kalitesiz bir malzemeden ürün imal edilmesini önüne geçmiştir. Bu durum üretimin kalite standardının değişkenlik göstermesini engellemekteydi. Loncalar üretilen ürünün sayısını ve satılacağı fiyatı önceden tayin ederek ise rakip atölyeler arasında oluşacak muhtemel çatışma durumlarını da meydana gelmeden önlemekteydi. Lonca düzeni üyelerinin sözleşmelerini, üretilen malların kayıtlarını tutarak lonca kurumunun resmi bir tanım kazanması ve sürdürülebilir olmasına da önemli katkılar sunmuştur. Tüm bunların yanında “loncalar özellikle genç işçileri, köle ya da serf topluluklarında meydana gelen fiziksel taciz ya da sömürden koruyacak olan işçi haklarını dayatıyorlardı” (Sennett, 2012: 138-139). Bu bakımdan Loncalar üretimin standardını belirleyen üst meslek örgütleri olduğu gibi, işçi haklarını da göz ardı etmemiş ve üyelerinin toplumsal hiyerarşide saygınlık kazanması adına çaba sarf etmiştir.

Loncaların diğer önemli fonksiyonu ise zanaatkârlık kurumunu sürdürülebilir kılma çabasıdır. Loncaların bu durumu sağlaması sahip olduğu örgütsel yapının yönetim şekliyle kaynaklanmaktadır. Loncaların zanaatkârlığı sürdürülebilir kılma çabaları zanaatkârın toplumsal statüsünü, ekonomik özgürlüğünü korurken, Smith’e (2016) göre, kapitalizmin gelişmesini geciktirmiştir. Loncalarda usta konumuna yükselmek ve atölye sahibi olmak isteyen kişi, önce çırak, sonra kalfa, en sonunda da usta olmalıydı. Bu durum yeni zanaatkârların yıllar içinde yetişmesini ve iyi bir eğitim almasını sağlarken olası rekabet durumlarını da engellemiştir. “Aynı zamanda lonca örgütlenmesine göre, herhangi bir loncaya üye olmayan bir zanaatkârın iş kurması yasaklanmıştı” (Laçiner, 2007: 34). Loncalar zanaatkârlık vasfına zarar getirebileceğini düşündüğü rekabet durumuna karşı da önlemler almıştır. “1554 yılına ait bir İngiliz kanunuyla birlikte bir ustanın belli bir sayıdan fazla tezgâha sahip olması ya da onları kiralaması yasaklanmıştı” (Ülgen, 2013: 477). Çıraklık – kalfalık süresinin uzun olması ve zanaatkârların üretimi üzerindeki sınırlamalarla loncalar piyasada oluşacak rekabet koşullarını engelleyerek zanaatkârlığın gelecek nesillere sürdürülebilir olmasını sağlamıştır. Laçiner’ e (2007: 34) göre, üyeleri arasındaki ilişkinin rekabet değil dostlukla şekillenmesini temenni eden lonca kurumu üyelerine işsizlik sigortası ve emeklilik gibi sosyal haklarda sağlıyordu.

Loncaların toplumsal konumu üretimin biçiminin değişmesi, kentlerin nüfusunun artması, loncalar içerisindeki adaletsizlikler ve toplumsal devrimler sebebiyle zaman içerisinde köklü bir değişime uğramıştır. “Loncaların altın çağı XVI. yüzyılda son bulmuştur. Bunda reform

hareketleri son derece etkili olmuştur. Lonca kurumu yeni Protestan birlikler içerisinde zayıflamıştır” (Ülgen, 2013: 486). “XVI. ve XVII. yüzyılda manüfaktür üretimin yaygınlaşması ve zanaatkâr emeğinin tacirler tarafından daha önceki sipariş usulünden farklı olarak toplu halde çalıştırılmaları sürecinin sonucunda loncalar zayıflamıştır” (Doğan, 2011: 57). Eski popülerliğini yitiren loncalar zaman içerisinde tarih sahnesinden çekilmiştir. Üretim sisteminin ve emek örgütlenmesinin değişimi lonca teşkilatını yok etmemekle kalmamış aynı zamanda zanaatkârlığın toplumsal statüsünü ortadan kaldırmıştır. Bu yeni emek örgütlenme biçiminde çalışma değersizleşmiş, çalışan olabildiğine vasıfsızlaşmıştır.

Atölye’ den Fabrikaya: Üretimin Büyük Mekânlarda Gerçekleşmesi

Zanaatkârlığın toplumsal konumunun değişmesinde üretimin atölyelerden çıkarak büyük fabrikalarda gerçekleşmesinin önemli rolü bulunmaktadır. Sennett’ e göre, atölyeler emeği bir arada tutmanın ve usta çırak ilişkisi arasındaki sağlam bağın temel yapı taşıdır. “Atölye zanaatkârın yuvasıdır. Ortaçağlarda zanaatkârlar, çalıştıkları yerlerde uyurlar, yerler, içerler ve çocuklarını yetiştirirlerdi” (Sennett, 2013: 75). Bu atölyelerde üretim çoğu zaman kalfalar tarafından icra edilir ve üretim işlemlerinin tamamı ustaların gözetimi altında gerçekleşirdi. Atölyelerin bir ürünü meydana getirmek adına gerekli aletlerin bir arada bulunduğu mekân olmasının yanı sıra bir şeyi üretme bilgisinin de merkezi olduğunu düşünmek atölyenin zanaatkârlık için önemini daha rahat anlamamızı sağlayacaktır. Atölyelerin enformasyon kaynağı zanaatkârın kendisiydi dolayısıyla çıraklar işi öğrenene kadar bir ustanın yanında kalmak zorundaydı. Bu durum zanaatkârlığın toplumsal konumunu sağlam tutsa da bilgi aktarımı konusunda ciddi problemlere de neden olmaktadır. Örneğin, “Usta öldüğü anda, onun çalışmasının tamamında bir araya getirdiği bütün ipuçlarını, hamleleri ve öngörülerini yeniden oluşturmak mümkün değildir; çünkü artık sözle dile getirilmemiş olanı ona tekrar sormanın bir yolu kalmamıştır” (Sennett, 2013: 107). Sennett, zanaatkârın sırlarıyla birlikte ölmesini ünlü müzik enstrümanı üreticisi Stradivaryus’u örnek göstererek açıklamaktadır. Stradivaryus’un ölümünden sonra çocukları ne kadar istekli olsa da babalarının ürettiğine yakın kalitede ürünler üretememiştir ve kısa süre sonra Stradivaryus efsanesi sona ermiştir.

Sennett’e (2012) göre, atölyelerde kuşaklararası enformasyon aktarımı sorunu matbaanın üretimi ve yaygınlaşması ile sonlanmıştır. Matbaanın üretimi ustaların bilgisiyle ölmesine engel olmuş teknik bilginin kâğıt üzerinden herkese aktarılabilir bir olgu olmasına olanak sağlamıştır. Sennett bu dönüşüme John Wath’ın üretmiş olduğu buhar makinelerini örnek göstermektedir. Birkaç yüzyıl önce üretilmesi hayal bile edilemeyen makineler üretim bilgisinin kâğıtlara dökülmesiyle az bilgili bir işçinin bile üretimine katkı sağlayabileceği bir duruma gelmiştir (2012: 143). Sennett’in (2012) bir diğer örneği ise matbaanın geliştiği ilk

yıllarda meydana gelen uluslararası mektuplaşmalar vasıtasıyla cam üretiminin daha kaliteli hale gelmiş olduğudur. Matbaanın yaygınlaşması ile birlikte atölyeler bir işi iyi yapabilmek adına ihtiyaç duyulan enformasyon merkezi olma özelliğini kaybetmiştir. Tüm bunların yanı sıra, büyük makinelerin üretime dâhil olmasıyla birlikte üretim faaliyeti daha büyük mekânlar olan fabrikalara taşınmıştır.

“Bu şekilde, teknik yenilikler atölyedeki işbirliğini değiştirdi. Teknik değişildik atölyenin toplumsal ilişkilerini yerinden etmişti, dükkân hiyerarşisine dayalı ritüeller altüst olmuştu” (Sennett, 2012: 143). Bu süreç zanaatkârlığın yıllarca emek verilerek elde edilebilecek bir durum olduğu inancını ortadan kaldırmıştır. Böylelikle zanaatkârın vasıfsızlaşma ve makinenin bir parçası olarak üretim sürecinde konumlanma süreci gerçekleşmeye başlamıştır.

Endüstri Devrimi Sonrası Zanaatkârlık

XVIII-XIX yüzyıllarda üretim alanında gerçekleşen gelişmeler üretimin küçük atölyelerden çıkarak büyük atölyelerde yapılmasına sebep oldu. Bu dönemlerde kömür ve buhar gibi enerji kaynaklarını tüketerek çalışan büyük makineler icat edildi. Bu süreç üretim hacmini artmasına ve üretimin kitlesel bir hal almasını da beraberinde getirdi. Kapitalist üretim ilişkileriyle yeniden dizayn edilen üretim rejiminin amacı; üretimi olabildiğince arttırmak ve hızlı hale getirmektir. İşin küçük parçalara bölünmesi, işçinin tam bir zanaatkâr olması yerine yalnızca birkaç alanda uzmanlaşmasını yeterli kılıyordu. Adam Smith (2016) uzmanlaşma prensibini kitabında iğne örneğiyle açıklamaktadır: “Smith, bütün işleri kendisi yapan bir iğne ustasının bir günde en fazla birkaç yüz iğne üretebildiğini hesaplamıştı. Yeni işbölümüne göre işleyen, iğne üretimini alt süreçlere bölen ve her işçinin bunların tek birini yaptığı iğne fabrikasındaysa bir işçi günde 16 binden fazla iğneyi işlemekten geçirebilirdi” (Sennett, 2011: 36). Adam Smith’ in teorik çerçevede ifade ettiği bu yöntem bir mühendis olan F. Taylor’ un çalışmalarıyla üretim rejimine aktarıldı. Günümüzde Taylorizm olarak bilinen bu sistem üretimin en küçük parçalara ayrılmasını ve üretimin zaman etütleriyle sürekli denetim altında tutulmasını öngörüyordu (Taylor, 2011). Taylor’ un ilkeleri dönemin çoğu fabrikasının çalışma prensibini temsil etse de Henry Ford’ un sahibi olduğu Ford Motor Company üretim rejimindeki değişikliği ifade etmesi bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Henry Ford, üretimin parçalara ayrılarak yönetilmesine montaj hattını da ekleyerek üretimde zamandan ortadan kalkmasını ve maliyetin düşmesini sağlamıştır. Bu yöntemle birlikte zanaatkârlığın üretimdeki etkisi azalmış ve zanaatkâr saygın statüsünden uzaklaşmıştır.

Üretimin küçük atölyelerden çıkarak büyük fabrikalarda kitlesel olarak gerçekleştirilmesi Ortaçağ loncasında zanaatkârlar vasfına sahip çalışanın, endüstri toplumunda sıradan işçi olmasına sebep olmuştur. XVII ve XVIII yüzyılda kentlerin nüfusunun artması ve kapitalist

sermaye birikimine dayalı üretim stratejisi, kitlesel üretim tarzını öngörmekteydi. Bu kitlesel üretim tarzı piyasa hacmini denetlenmesine imkân vermayerek açık - denetimsiz bir piyasa oluşturdu. Sennett'e (2013: 105) göre, bu küresel sistem, kısa sürede ticari büyümeye yol açmış olsa da açık piyasa, ustanın otoritesinin süre sınırını kısaltıyordu. Çünkü zanaatkârlık üretim faaliyetinin zamana yayıldığı bir üretim biçimini ifade etmekteydi. Açık piyasa rejiminde ise, üretimin makineler yoluyla hızlandırılırken üretilen ürünün kalitesinin denetlenmesi güçleşmektedir. Üretimin fabrikalara taşınması ile birlikte çalışanların uzun yıllar eğitim görmesine gerek de kalmıyordu. Ortaçağ loncalarında önemli olan bir şeyi üretirken “güzel ve kaliteli” olması iken, endüstri devrimi sonrasında “kolay ve hızlı” olması amaçlanır hale geldi. Bu süreç zanaatkârın basit işgücüne dönüşerek çalışmanın değersiz bir davranış olduğu bir anlayışa sebep oldu. Endüstri devriminin ardından gelişen süreç ile zanaatkâr becerisi gereksizleşmiş ve zanaatkârın ürün üzerindeki mutlak hâkimiyeti ortadan kalkmıştır.

Endüstri devrimiyle gelen yeni üretim biçiminde nihai amaç işin “*küçük parçalara bölünmesi*” ve “*basitleştirilmesi*” dir. İşin küçük parçalara bölünmesi emek üzerinde denetimi ve yönetimi arttırmakta böylelikle üretim ve maliyet daha sıkı kontrol edilebilmektedir. Bu durumun zanaatkârlığa yansımaları ise zanaatkârın emeği üzerinde denetim kaybı yaşamasına sebep olmuştur. Örneğin bir lonca zanaatkârı olan marangoz kendi döneminde bir dolap yaparken işin tamamına hâkim oluyor ve üretimin tüm aşamalarını etkin şekilde denetlemekteydi. Fakat endüstri devrimi sonrasında bir marangoz bir dolap yapma yeteneğine sahip olsa dahi yalnızca üretimin belirli kısmında rol oynayabilmektedir. Sennett'e (2014: 93) göre, bu sürecin daha fazla dolap üretmede etkili olduğu bir gerçektir fakat geleneksel zanaat için “beceri kaybı” anlamına geliyordu. İşin basitleşmesi, zanaatkârın kabiliyetlerine duyulan toplumsal saygıyı ortadan kaldırmıştır. Bu değişimi fark edebilmek adına Ford fabrikasının işleyişi önemli bir örnek olacaktır. Henry Ford'un fabrikalarında üretim bandında üretilen arabalar, daha önce zanaatkâr faktörüyle üretilen arabalara nazaran çeşitli farklılıklar göstermekteydi. Henry Ford'un ürettiği araçlar eski üretmiş olduğu araçlarla kıyaslandığında çok daha kaliteli ve çok daha ucuza mal oluyordu. Kitle üretim bandı ise, insan gözleri ve elleriyle kıyaslandığında, sorunların tespit edilmesinde ve çözülmesinde insanlardan daha düzgün ve istikrarlı iş çıkartıyordu. Aynı zamanda bu işin gerçekleşmesi için Ford'un eskiden olduğu gibi alanında ünlü zanaatkârlara da ihtiyacı kalmıyordu. Sennett'e (2013: 68) göre, Ford'un fabrikasında bir makine, bir insandan daha iyi bir zanaatkâr rolü üstlenebiliyordu. İşin basitleşmesi üretimin artmasına sebep olsa da geleneksel zanaatkâr için vasıfsızlaşma anlamına gelmektedir. “Ford Motor Şirketi üretimi bir endüstri haline getirince, vasıflı ustalar yerine sözde uzmanlaşmış işçiler istihdam etmeye başladı. Uzmanlaşmış

işçilerin işi pek fazla düşünce veya karar gerektirmeyen minyatür işlemlerden ibaretti” (Sennett, 2011: 41).

“On dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren, modern ekonomik sistem biçimlendikçe, zanaatkârların sanayi düzeninde onurlu birer yer bulabileceğine ilişkin aydınlanma umutları sönmeye başladı” (Sennett, 2013: 143). Yeni üretim düzeni işçinin kafa ve kol emeğinin birbirinden ayrılmasını öngörüyordu. Kafa ve kol emeğinin ayrılmasında ise tahribat kaçınılmazdır (Sennett, 2013: 67; Rethel, 2011). Bu durum en çok 19. yy. zanaatkârını etkilemiştir. 19. yüzyıl zanaatkârı hak ettiğinin altında bir ücretle vasıfsızlaşmış şekilde çalışmak ya da işini kaybetmek arasında tercih yapmak zorunda kalmıştır. Bunun yanında zanaatkârlık yeni üretim rejimiyle birlikte gölgede kalmıştır. Yeni üretim rejimiyle sıradan bir çırağın usta yoluyla eğitilebileceği gerçeği değişmiştir. Bu durum üretimin gelişmesini ve kolaylaşmasını sağlamış olsa da zanaatkârlık örgütlenmesi üzerine tahribat yaratmıştır.

Richard Sennett’te Zanaatkârlık Kavramı

“Zanaatkârlık, sanayi toplumunun gelişmesiyle birlikte silinmekte olan bir hayat tarzını akla getirebilir; ancak bu doğru değildir. Zanaatkârlık sürekli, temel insan dürtüsüne, kendi iyiliği için bir görevi güzel yapma arzusuna işaret eder” (Sennett, 2013: 19-20). Sennett’e göre, zanaatkârlık kişinin bir işi kendisi için iyi yapmasıdır. Bu bağlamda zanaatkârlık işi yalnızca iyi yapmak için zanaat yolunda adanmışlık durumunu ifade etmektedir. Sennett’e göre, zanaatkârlık, yalnızca el ya da alet yoluyla bir nesneye biçim vermenin ötesinde ontolojik bir durumu da ifade etmektedir. Arendt’e (2016) göre, fiziksel emeğin üzerine politika kılavuzluk etmedikçe zanaatkârlık değer kazanmayacaktır. Arendt, (2016: 216) insanların bir şey üretirken genellikle yaptıklarının farkında olmadıklarını düşünür ve zanaatkârlığı akıl istemeyen emek, zanaatkârları ise “*animal laborens*” olarak tanımlamaktadır. Sennett aynı zamanda Marksist felsefenin de üretim alanında temel tezlerinden biri olan bu ifadeye karşı çıkmaktadır. Sennett’e (2013) göre, zanaatkâr çalışırken akıl yürütür, zanaatkârın elleri ve zihni ortaklaşa çalışarak tatminkâr bir ürünü meydana getirebilir. Dolayısıyla zanaatkârlık, güçlü bir mesleki bilgi ve üretime dair bilişsel farkındalık gerektirmektedir.

Sennett’e göre, zanaatkârlık çocukluk evresine ve bu evrede kazanılan deneyimlere dayanmaktadır. Zanaatkârlıktaki gündelik tempo, çocukluk döneminde oyun deneyimine dayanır (2013: 349-350). Sennett’e (2013: 351) göre, “oyun oynama çocuklara nasıl sosyal olunacağını öğretir ve bilişsel gelişime kanal açar; oynama, kurallara uymayı teşvik eder... işte bu yetenekler insanlar çalışmaya başladıklarında ömür boyu onlara hizmet eder”. Sennett’e (2013) göre, oyun oynamanın bilişsel gelişim üzerine iki temel etkisi bulunmaktadır. Birincisi oyunlarda kurallar daha oyun başlamadan belirlenir ve tüm

oyuncular bu kurallara uymayı kabul ederler. Aynı zamanda her oyun kendi içinde bir tekrara dayanmaktadır. Dolayısıyla her oyun bağlılığı ve disiplini gerektirmektedir. İkincisi oyunun, karmaşıklığı artıran bir öğrenme okulu olmasıdır. Bu süreçte çocuk oyun evresini ezberler ve maddi nesnelerle diyaloga girmeye başlar (Sennett, 2013: 351). Sennett'e (2013: 255) göre, oyun pratik yapmayı başlatır ve pratik yapmak da hem tekrarlama hem değiştirme (modülasyon) bakımından önemlidir.

Oyunların kompleksleşmesi ve kural ihlallerinin meydana gelmesi, oyuncuların bilişsel zekâlarının artmasıyla doğru orantılı olarak meydana gelmektedir. Bir Lego bloğundan basit ya da karmaşık oyuncaklar üretmek çocuğun bilişsel zekâsının gelişmesiyle mümkün olmaktadır. Bir işi kompleksleştirmek, o işi geliştirmek daha iyi hale getirmek anlamına gelmektedir. Sennett'e (2013: 356) göre, zanaatkâr işlerini kompleks hale getirebilmek için işte bu geçmiş deneyimleri kullanır. Çocukların sürekli aynı oyunu oynaması durumunda zamanla o oyundan sıkılacağını gözlemlemek mümkündür. Bu can sıkıntısı çocukları yeni oyunlar üretme yoluna sevk etmektedir. "Oyun oynarken olduğu gibi zanaatkârlık bakımından da can sıkıntısı önemli bir dürtüdür; canı sıkılmış haldeyken zanaatkâr elindeki aletle başka neler yapabileceğini araştırır durur" (Sennett, 2013: 356).

"Zanaatkârlık oyundaki fiziksel malzemelerle diyalogdan, kurallara uyma disiplininden, kural koyarken ortaya çıkan kompleks durumdan çocukların ne öğrendiklerinden esinlenir" (Sennett, 2013: 357). Ardından iyi bir eğitimle perçinlenerek gelişir. "Zanaatkârın dünya görüşü hem iyi bir iş yapmak hem de o işi iyi yapmayı istemektir" (Sennett, 2012: 209). Sennett'e (2013) göre, zanaatkârlık toplumsal ilişkilerimizde de görülebilir. Kamusal alanda işbirliği yapmak ve işbirliği içerisinde toplumla iletişimde kalarak gündelik hayatın gerekliliklerini yerine getirmek zanaatkâra özgü bir yetenektir. Maddi bir nesneyi imal ederken ya da şekillendirirken zanaatkârın başından geçirdiği deneyimler toplumsal ilişkilerin işleyişi bakımından da tecrübe sağlar. Zanaatkârın bir işi yaparken karşılaştığı zorluklar, imkânlar ve dirençler kamusal/özel alan ilişkilerinde de geçerlidir. Tıpkı zanaatkârlıkta olduğu gibi insanlar aralarındaki bağ ne kadar sağlam olursa olsun ilişkinin pratiğini yapmaya ihtiyaç duyar ve pratik gerçekleştikçe aradaki bağ kuvvetlenir, azatlıkça bağ zayıflar. Dahası insanlar ilişkilerini geliştirmek için çaba harcar ve ilişkiler hasara uğradığında bağı onarmak için çaba gösterirler. Sennett'e (2013: 20) göre, ebeveynlik ve yurttaşlık dahi ustaca sergilendiğinde zanaatkârlığa iyi bir örnek teşkil edebilir. Çünkü ikisi de çaba, adanmışlık ve bilişsel bilgiyi gerektirir. Zanaatkârlık, çocukluktan itibaren gelen işbirliği hissi, mesleki merak duygusu ve kendini adanmışlığı gerektiren bir durumdur. Dolayısıyla bu faktörlerin bir araya gelmesi kişinin zanaatkâr olarak kabul edilmesi adına yeterlidir. "Marangoz, laboratuvar

teknisyeni ve icraatçı, bunların üçü de zanaatkârdır çünkü kendi iyilikleri için, iyi bir iş çıkarmak üzere kendilerini adanmışlardır” (Sennett, 2013: 32).

Sennett’ in ifade ettiği zanaatkârlık kavramının daha iyi anlaşılabilmesi adına zanaatkârlık ve ustalığın birbirinden ayırmaktadır. “Zanaat, kendi başına bir amaç olarak kişinin emeğinin nesnesine yatırım yapmasını gerektirir. Ustalık ise kişinin kabiliyetlerini araç olarak kullanması ve bunu ansızın sergileyebilmesi kabiliyetidir” (Sennett, 2014: 98). “Zanaatkârlık ve ustalık arasında çok önemli bir başka fark da vakitle ilgilidir. Zanaatkârlık işi yavaştır: Adım adım biriktirilerek gelişir, sürekli pratik yapmayı gerektirir” (Sennett, 2014: 99). De Botton (2010) zanaatkârın ürettiği bir üründe zanaatkârın toplumsal deneyimlerinin tamamının görülebileceğini aktarmıştır. Ustalık ise bir iş hakkında deneyimlerini hızlıca sergileyerek çözüme ulaşmak ile ilgilidir. Sennett (2014) bu farkı bilgisayar mühendisleri üzerinden örneklerle aktarmaktadır. Sennett’e (2014: 97) göre, zanaatkâr bir bilgisayar programcısı, programın içerisindeki olumsuzluklar üzerine uzun süre kafa yorabilir, çözüm üretmek adına bir alanda takılı kalabilir fakat usta bir bilgisayar programcısı, programın diğer programlara oranla ne kadar iyi olduğunu bilir ve işleri yoluna koymak adına en uygun programı kullanır. “Zanaat, bir şeyi iyi yapma kapasitesiyle, ustalık ise bir şeyin nasıl iyi yapıldığını diğerlerine göstermeyle ilgilidir” (Sennett, 2014: 97).

Sennett’e göre, zanaatkârlık üç temel kabiliyet üzerinde durmaktadır. “Bunlar “yerini belirleme” (sınırlama, lokalize etme), “sorgulama” ve “açılım yapma” (geliştirme) yetenekleridir” (Sennett, 2013: 361). Yerini belirleme, nesneyi/çevreyi tanımlamak ve somutlaştırmakla ilgili olup bu kabiliyetin temelleri çocukluk döneminde oyunların rutinleşmesiyle kazanılmaktadır. Sorgulama, zanaatkârlığı sürdürülebilir kılan temel duygudur. Taylor’a (2015:101) göre, sorgulama en çok oyun ve atölyede kendini gösterir. Açılım yapma, tanımlanan yetenekleri kullanarak bir nesneyi olduğundan daha güzel hale getirme kabiliyetidir. Zanaatkârlık işleri statik değildir dolayısıyla zanaatkârın elindeki işler geliştikçe zanaatkâr da zanaatını geliştirir. Sennett başarılı bir zanaatkârlık sürecini bir marangozun çalışma şekli üzerinden aktarmaktadır; “Marangoz işleyecek olduğu ağaca bakarken tek bir tahta parçasındaki ağaç damarını tek tek tespit eder; elindeki tahtayı evirir çevirir, yüzeydeki örüntünün altta gizlenen yapıyı nasıl yansıtabileceği üzerine kafa yorar; standart bir ahşap cilası yerine metal bir çözücü kullanırsa bu damarın öne çıkabileceğine karar verir. Bu kapasiteleri kullanabilmek için beynin de paralel şekilde görsel, sözel, algısal ve dil-sembol bilgisini işlemesi gerekir” (Sennett, 2013: 361-362).

Zanaatkârlık, zihin ile kolun birlikte uyumlu çalışması halidir. “Her iyi zanaatkâr, somut pratikler ve düşünme arasında bir diyalog kurar; bu diyalog birbirini besleyen alışkanlıklara doğru evrilir ve bu alışkanlıklar da sorun çözümü ve sorunu bulma arasında bir ritim

oluşturur.” (Sennett, 2013:20) Bu deneyim uzun yıllar boyunca sürececek bir merak ve motivasyon kaynağıyla gerçekleşebilir. Merak ve motivasyonun sürmesi zanaatkârın tekniğini geliştirerek zanaatını mükemmele yaklaştırmasını mümkün kılar. “En üst noktalarına ulaştığında teknik, artık mekanik bir faaliyet olmaktan çıkıyor; insanlar yaptıklarını doğru yaptıklarında bunu bütünüyle hissediyor ve derinlemesine düşünebiliyor” (Sennett, 2013: 33). Dolayısıyla bu aşamanın ardından zanaat ontolojik bir kategoriye doğru seyrediyor. Bu aşamada zanaat, kişinin yaptığı işi bir görev olarak görmesi ve karşılığında kazanç sağlayacağı bir görev olmanın ötesinde, nesneye zanaatkârın deneyimlerinin aktarıldığı, nesnenin zanaatkârdan ayrı düşünülmeceği bir durumu ifade ediyor.

Günümüz zanaatkârı eğitim ve bilgi yönünden Ortaçağ zanaatkârına göre çok daha ileride olsa da, zaman ve üretim biçimindeki rolü bakımından oldukça dezavantajlı bir konumdadır. Sennett’e (2013: 89) göre, Ortaçağ zanaatkârı, günümüz zanaatkârının hem kardeşidir hem ona yabancısıdır. Kardeşidir çünkü günümüz zanaatkârı ve Ortaçağ zanaatkârı eğer gerçekten bir alana kendini adanmak istiyorsa aynı deneyimleri yaşayarak zanaatkârlık konumuna ulaşmaktadır. Yabancısıdır çünkü günümüz zanaatkârı ne kadar mücadele etse de bir işi iyi yapmış olmanın getirisi olan saygıyı Ortaçağ zanaatkârına kıyasla görmesi mümkün değildir. Tüm bunlara rağmen Sennett, zanaatkârlığı günümüz toplumunda geçerli kılma fikrinin felsefi temennilerin ötesinde olduğunu düşünüyor. Sennett’e (2013) göre, bir işi iyi yapmak uğruna teori ve pratiği birleştirerek kendini o işe adanmak, modern bireye iyi bir zanaatkâr olma fırsatını sunuyor.

Sonuç

Bu çalışmada kadim bir olgu olan zanaatkârlık toplumsal statü çerçevesinden incelenmiştir. Zanaatkârlık tarihsel serüvenine hayatı kolaylaştırmak adına çeşitli aletler üretmek ve bu aletleri ustalıkla kullanmak gibi günümüz insanına basit gelecek olgularla başlamıştır. Ardından lonca örgütlenmesiyle rüştünü ispatlamış bir kurum haline gelen zanaatkârlık altın dönemini Ortaçağ’da yaşamıştır. Bu dönem zanaatkâr yetiştirmenin sistematik bilgi aktarımı içerisinde gerçekleştiği ve zanaatkârlığın toplumsal statü anlamında değerli görüldüğü zamanlara tekabül etmektedir. Zanaatkârlık kurumunun zedelenmesi ve zanaatkâr statüsünün değer kaybına uğraması üretimin atölyelerden çıkarak büyük fabrikalara taşınması ile gerçekleşmiştir. Nihayetinde üretimin makine ile birleşmesiyle zanaatkâr vasıfsızlaşmış, sıradan işçi konumuna gerilemiştir.

Sennett yukarıda özetlenen zanaatkârlığın dönüşümü hikâyesine temel itirazı zanaatkârlığın el yordamıyla bir nesne üretmenin çok ötesinde toplumsal bir gerçeklik olduğudur. Sennett zanaatkârlığın maddi olmayan ilişkilerde hatta toplumsal ilişkilerde bile geçerli olduğunu

ifade etmektedir. Sennett zanaatkârlığı kişinin iyiliği için bir işi iyi yapması olarak tanımlamıştır. Dolayısıyla zanaatkârlık çalışma hayatının otomasyon sistemine eklemelenmesi sonucu değerini yitirecek bir kavram değildir. Zanaatkârlık pekâlâ bir öğretmenin, temizlikçinin ya da bir vatandaşın davranışsal tutumlarında da gözlemlenebilir. Bu doğrultuda bir işi iyi yapmanın getireceği toplumsal statü günümüz toplumunda da geçerli olmalıdır. Sennett’ in zanaatkarlık üzerine görüşleri, Sennett’ in bir nostalji tutkunu gibi tanımlanmasına sebep olsa da günümüz toplumunda bireyin kişiliğini tanımlayabilmesi adına önemli ip uçları barındırmaktadır.

Kaynakça / References

- Arendt, H. (2016). *İnsanlık Durumu*. Bahadır Sina Şener (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Danışman, G. (2005). Küreselleşme ve Zanaatçı-Teknoloji Ustalarının Çaresizliği. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 6/2, 235-245.
- De Botton, A. (2010). *Çalışmanın Mutluluğu ve Sıkıntısı*. Süha Sertabiboğlu (çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Doğan, E. (2011). *İşin Anlamı ve Yaratıcı Emegın Konumlanması Bakımından Türkiye’de Zanaatkârlık: Cam İşçiliği Örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Friedell, E. (2011). *Antik Yunan’ın Kültür Tarihi*. Necati Aça (çev.). Ankara: Dost Yayınları.
- Laçiner, M. (2007). *Modern Bir Kavram Olarak Çalışma ve Marx’ ın Çalışmaya İlişkin Görüşleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pirenne, H. (2012). *Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. Uygur Kocabaşoğlu (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rethel, A. (2011). *Zihin Emeği Kol Emeği*. Ayşe Deniz Temiz (çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Sennett, R. (2011). *Otorite*. Kamil Durand(çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, R. (2012). *Beraber: İşbirliği Ritüelleri Zevkleri ve Politikası*. İlkay Özkürpalpli (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Sennett, R. (2013). *Zanaatkar*. Melih Pekdemir (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, R. (2014). *Saygı: Eşit Olmayan Bir Dünyada*. Ümmühan Bardak(çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Smith, A. (2016). *Milletlerin Zenginliği*. Haldun Demir (çev.). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Taş, S. & Günay, E. (2015). Antik Çağ Toplamlarının Özellikleri, Geleneksel Statüleri ve İktisadi Yapıyı Belirleyen Kurumları. *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*. Sayı:12(2), 141-166.
- Taylor, F. (2011). *Bilimsel Yönetimin İlkeleri*. Bahadır Akın (çev.). Ankara: Adres Yayınları.
- Taylor, S. (2015). Crafting Ministers. *Theology*. V:118(2), 98-106.
- Ülgen, P. (2013). Geç Ortaçağ Avrupasında Lonca Teşkilatı, *History Studies: International Journal of History*. Volume: 5, Issue: 2, 471-487. March.